

А. Тойшанұлы
ҚАРА ЖЕЗТЫРНАҚ, АҚ ЖЕЗТЫРНАҚ

(Жезтырнақ бейнесінің қазақ пен тува халықтарындағы ұқсастығы мен өзгешелігі)

Жезтырнақ – саяқ жүрген аңшы-мергендерді торып, олармен кешкұрым бейуақта кездесіп, қаскөйлік әрекет жасайтын мифологиялық бейне. Әдетте олардың мекені биік тауда, мүлгіген орманда, ну қамысты ең далада болады. Жезтырнақ көбінде әйел кейпінде, әйткенмен оның ері, бала-шағасы да бар, тіпті оқшау орналасқан дербес елі де болады деген түсінік таралған (С.Қасқабасов 1984: 114). Алайда қазақтағы көптеген үлгілерде ол негізінен әйел тұлғасында кездеседі.

Кейбір деректе жезтырнақтың еркегінің аты – Сөрел (Валиханов 1961: 115) Ал, бурят халқында орман иесі – Сорьел, оның әйелінің есімі Орель деген ұғым бар.

Жезтырнақтың әу бастағы түпкі мифологиялық қызметі қамысты даланың, ну орманның қожайыны (рух-иесі) болуы ықтимал. Кейіннен әлемдік дін ығыстырғанда оның бейнесі хикая жанрына ауысып, өзгеріске ұшырап, енді зияндас кейіпкерге айналып кеткен (С.Қасқабасов 2002:304).

Профессор Сейіт Асқарұлының бұл пікірі шындыққа үндес екендігі осы типологиялық зерттеуде дәлелденіп отыр.

Ғылымда белгілі болғандай жезтырнақ туралы айтылатын қазақтағы 20 шақты сюжеттер негізінен бір-біріне ұқсас келеді. Мысал ретінде Мамай батырдың жезтырнақпен қалай кездескені туралы хикаяны ұсынайық:

«Менің әкемнің әкесі де, менің әкем де Үшарал деген жерге аң аулап барып, жоқ болып кетіпті. Содан мен ержеттім, ат жалын тартып, атқа міндім. Сөйтіп жүргенімде,

маған ой түсті. «Менің әкелерім Үшаралға барып өлді. Онда қандайлық пәле бар, барып көрейінші», – деп ойладым. Елімізде бір балгер бақсы бар еді, соны шақыртып алып, жөнімді айттым. Ол қобызында ойнап-ойнап жіберіп, маған былай деді: «Тіл алсаң барма, әкелерің де сонда өлді, сен де сонда өлейін деп пе ең!» – деді. Оған мен болмадым. Не болса да құдайдың салғанын көрдім деп, бәйге күрең атым бар еді, соған мініп алып, тәуекел деп, Үшаралға жүріп кеттім. Сонымен бірнеше күн жүріп, Үшаралға келіп жеттім. Жері шүйгін. Неше түрлі аңдарды да, қалың құз тоғайлары да көп екен: Екі-үш күн аң атып, жеп жүрдім. Өзімді-өзім күзетіп: «Бұл менің әкелерімді құртып жүрген пәле қайда?» – деп ойладым. Сонымен қанша жүре берейін, «қой, қайтайын», – деп бір аңды атып алып, бақырға салып, «жеп кетейін» деп пісіріп отыр едім, әлден уақытта арқандаулы тұрған атым осықырып қоя берді. Жүгіріп қасына барсам, атым дірілдеп, қан сиіп тұр екен. «Е, бір пәле бар екен, етімді жылдам пісіріп, жеп кетейін», – деп асып отырған бақырымның қасына келіп отыра бергенде, бір нәрсе зуылдап келе жатты. Қарасам, ұзын бойлы, қара сұр әйел. Екі қолы қусырулы, екі көзімен ішіп-жеп бара жатыр. Келіп, асулы тұрған еттің қасына отырды. Мен де екі көзімді одан айырмадым. Бір қолыма мылтығымды ұстап, бір қолыммен еттің астына от жағып, отыра бердім. О да көзін менен айырмады. Ет пісті. Ол кететін емес. Бір қолымда мылтық, етті түсіріп, жеп отырмын. Бір жіліктің басын алып, ұсынып ем, аузын ашты. Аузына сүйек-мүйегімен асатып едім, ол бір-ақ толғап, сүйегімен жұта салды. Сонымен мен де отырдым. Ол да жауап қатпады. Мен де етті жеп болдым. Көзімді сдан айырмам жоқ. «Егер көзім ауып кетсе, қағып жібереді екен», – деп ойладым. Сонымен біраздан соң тұрып, жүріп кетті. «Қой, менің әкелерімді құртып жүрген осы екен», – деп енді кетейін деп, атымды әкеп ерттеп, ойланып тұрып: «Бұл қалай, мен елге

барғанда не көрдім деп барамын. Бүгін құдай сақтағанда, тағы сақтар. Осы жерге қонайын», – деп, қайта ойландым. Мұның артын тағы байқайын деп, түнде өз бойыммен бірдей жуан терек кесіп әкеп, ер тоқымымды басыма жастап, үстіне қара шапанымды айқара жауып, кісіге ұқсатып жатқызып, өзім биік талдың басына шығып, мылтығымды оқтап, ұйықтамай қарап отырдым. Ай жарық еді. Бір уақытта атым тағы осқыра бастады. Қарасам, әлгі қатын келе жатыр екен. Шапан жамылып жатқан мен екен деп, келе сала ағашқа мініп алып, жұмарлай бастады. Мен мылтықпен тақ өкпеден дәлдеп басып салдым. Тұра жөнелді. Мен де жылдам атымды ерттеп, міне сап, ізіне түсіп келемін. Жүрген жерінен қан жосып келеді. Бір жерге келгенде қалың тоғайдан атым жүре алмады. Соңына түсіп, жаяулап келсем, қалың талдың ішінде лашық бар екен. Соған кіре құлап, өлген екен. Екі қолын кесіп алдым. Қолы пістедей темір, жезтырнақ екен».

Жезтырнақ образының шығу тәркіні мен қалыптасу тарихын кешенді саралаған С.А.Қасқабасов осы бейне туралы негізгі төл сюжеттер қазақ халқында дербес сақталған деген қорытынды жасап былай деп жазады: «Албасты туралы хикая халықаралық сипатта болса, жезтырнақ туралы хикая тек қазақ фольклорында ғана бар».

Есте болатын жайт, дәл жезтырнақ болмаса да өзіне қауіп төндірген зияндастан (сайтан) төсегіне томар, дөңбек қойып адамның алдап құтылу сарыны шығыс славян халықтарында да кездеседі. Бұл тип халықаралық көрсеткіште де тіркелген: АТ 1115 (Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков 1979: 264).

Сонымен бірге жезтырнаққа үндес немесе оған парапар келетін образдар түрік-моңғол халықтарында кездеседі. Жезтырнақты қырғыздар “жезтырмақ” “жезтұмшық” десе, тувалықтар «чес дыргак» деп атайды. Ал, буряттар оған үндес бейнені “мушубун” дейді. Мәселен, му-

шубун жалғыз-жарым жүрген жолаушыларды адастырып өлтіреді де, жезтұмсығымен миын соратын құбыжық. Сонымен бірге башқұртта «езтырнак» атты ертегілік кейіпкер кездеседі, оның өткір жезтырнағы бар, жауыз күштердің қоймасында шынжырлаулы тұрған аса зиянкес құс кейпінде суреттеледі (Башкирские народное творчество 1989: Езтырнак // №44). Демек, жезтырнак образы башқұртта миф-хикаядан қол үзіп, ертегіге тасымалданған деуге болады.

Академика С.Қасқабасовтың болжап айтқанындай жезтырнақтың әу баста белгілі бір мекеннің (ландшафтының) рух-иесі болғандығы, тіпті оның арғы дәуірде зияндас емес, керісінше кейбір деректерде адамға жақсылық жасайтын қаһарман екендігі тува мифтерінде тамаша сақталып қалған деуге болады. Тувада «қара чесдыргак» зиянкес, ал «ақ чесдыргак» адамға қамқоршы екені белгілі болып отыр. Мәселен, туваның «чес дыргак» туралы бір мифі былай:

«Менің әкемнің аты Донгак Сульде. Ол бала кезінде бір байдың қойын баққан. Оның қыстауы Қызыл-чурек тауының қасынан ағатын Дагыр-Шеми өзенінің маңында болған. Ол қой жайып жүріп бір ақ боз ат мінген сұлу қызға кездеседі. Оның жез тұмсығы, жез тырнағы, басына киген бұлғын беркі, ал үстінде жеңі құндызбен жұрындалған тоны бар еді. Ол қайдан пайда бола қалды, мұны әкем біле алмайды. Дәл сол күні бір қозы туады да, аяз күшейгендіктен үсіп өлген еді. Бұған шопан аландап, қайғырып жүреді.

– Неге жылайсың, балақай? , – дейді салт атты жолаушы.

– Жаңа туған қозы өлді, соған жылаймын , – дейді көз жасы мөлтілдеп.

– Сен жылама, саған өмір тұмарын берем , – деп жұбатады оны бейтаныс жез тұмсықты, жез тырнақты сұлу. Жұбатады да оған қоржынынан ақ талқан секілді аппақ ұнтақты ұсынады.

- Мен қорқам, – дейді бала
- Неден?
- Байдың қамшысынан
- Сен осы ақ талқанды іше сал, ештеңеден қорқушы болма, сенің өмірің ұзақ және бақ-дәулетті боласың, ешкімге бағынышты болмайсың. Бірақ менімен кездескенің туралы ешкімге тіс жарып айтпа, егер айтатын болсаң, сол сәтте дереу өлетін боласың, – деп ескертеді.

Шопан бала дуалы ақ ұнтақты ішіп жібергенде ақ боз атты сұлу қыз да дереу ғайып болады. Расында менің әкем тоқсан тоғыз жасқа келіп, көп ұрпақ сүйіп, жырғаулы өмір сүрді. Әкей өлерінде мені оңаша шақырып, өзінің жезтырнақты сұлуға кездескені туралы хикаяны айтып берді де жантәсілім етті (Монгуш Кенин-Лопсан 2002: 272).

Тува фольклорында сақталған бұл сюжетте «чес дырғақ» жауыз емес керісінше қамқоршы бейне міндетін атқарушы әрі өзіне кездескен жанға құпиялықты сақтау жөнінде шарт қоюшы. Басқадай үлгілерде де осындай құпиялық шарты қойылады, егер оны орындамаған жағдайда кездесуші тіл тартпай көз жұматындығы әңгімеленеді. Сонымен бірге қазақтан ерекшелік – тувада жезтырнақ еркек жынысты түрінде де кездесетіні байқалады. Мәселен, Хемчик өзенінің иесі торы атты, күрең торғынмен тысталған тонды, шошақ бөрікті, қара мұртты жігіт. Ол кездескен кісіге мініп жүрген атынды ауыстыр деген талап қояды. Алайда Шақтар Сат атын ауыстырғысы келмейді және де осы жайтты үйіндегілерге айтады. Өкініштісі ол құпиялық шартын бұзған себепті іле-шала көз жұмады (Монгуш Кенин-Лопсан 2002: 353).

Жезтырнақтың қазақтағыдай аңшымен оңашада кездесуі туралы сюжет те тувада кездеседі. Мәселен, «Чес дырғактарлыг кара кадай» (Жезтырнақты қара қатын) деген мәтін біздегі үлгімен мейлінше ұқсас екендігі назар аудартады:

«Менің әкем аңшы еді, ол әсіресе аңға атқы құрып аулауға

шебереді. Олқансонарда Дагыр-Шемиөзенінің өржағындағы Элдиг Кара-Суг-Аксы деген аң-құсы жыртылып айырылатын иен жерге жетеді. Күркесін тігіп, от жағып, тұрақтайды.

Әкем бұл жолы әуреленіп, аң жортатын сүрлеуге, соқпалы жымға қаншама атқы құрғанымен сәтсіздікке ұшырай береді. Бір ай әлекке түседі. Рас бір-екі аң аранға ілігеді, бірақ оларды әлдене талқандап жеп, сүйегін кеміріп кетеді. Көптеген атқыларға аң баласы жоламайды. Ақыры аңшының азық-түлігі де таусылады.

Бір күні әкем іңірде күркесіне отын әкеле жатып, ежақын маңнан әлдененің қомағайлана сүйек кемірген дыбысын, қасат қарды сықырлатып жүгірген үнін естиді. Сезіктенген әкем тонын шешіп, кісіге ұқсатып жерге төсеп, басына қара қазанын төңкеріп қояды да, өзі білтелі мылтығын оқтап, шатырдың артына жасырынып отырады.

Түнгі аяз да күшейіп, қатқак қар сырғақтап жауа бастайды. Бір уақта қара шашты, қара киімді, қара әйел жетіп келеді. Ол жетіп келген бойда оттың орынын бір айналып шығады да, төңкерілген қара қазанға төне кетеді. Сол мезетте әкем көздеп тұрып атып қалады. Қара киімді қара әйел оқ тие берісімен жанұшырып қара қазанды жез тырнақтарымен тырмалап, дүрсілдетеді. Қас қағым сәтте жер сілкінгендей болады да, зияндас елеске айналады, күйген киіздің қоңырсық иісі шығады. Әкем таяп барса, дым да жоқ, тек қана шала өртенген алақандай сары киіздің жұрнағы қалған екен.

Пәлекеттен аман құтылғанына тәуба етіп, әкем шай қайнатып ішкелі манағы қазанына ақша қарды толтырып жіберіп, тас ошаққа аса салады. Сөйтсе қар ери бере, тамшы ағып, отты өшіре бастайды. Әкем қазанын төңкеріп қараса, он жердентесілгенекен—бүләлгі Элдиг Кара-Суг-Аксы өлкесінің қаһарлы иесі қара әйелдің он тал жезтырнағының іздері еді.

Келесі күні әкем тағы да аңға шығады, атқы, қақпан, аран құрады, бір қызығы мол олжаға кенеледі: екі қасқыр,

бір қабан, бес елікті қанжығасына байлайды. Тегінде, әлгі қара киімді әйел осы өңірдің қарғыс ұрған қаһарлы иесі болса керек» (Монгуш Кенин-Лопсан 2002:277).

Сонымен түйіндеп айтсақ, әлемдік діндердің әсеріне салыстырмалы тұрғыдан аз ұшырап (шынтуайтында шама-низм мен буддизмді тең қолданатын), ежелгі танымын сақтап қалған тувалықтардың мифологиясында жезтырнақ көбінде жағымды сипатта суреттеледі. Мейрімді жезтырнақтар ақ боз ат мінген, ақ түсті киім киген, жылы шырайлы екендігі айтылады. Сонымен бірге кейбір мәліметтерде жезтырнақтың зиянкес бейнесі де көрініс табады. Әдетте мұндай жауыз түрі қара киімді, қара түсті кейіпте болады. Сондай-ақ жезтырнақтың ұрғашысы да, еркек түрі де нақтылы бейнеленеді. Ал, қазақта рухани-тарихи себептерге байланысты жезтырнақ тек қана жағымсыз түске боялып кеткен деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1, - Алма-ата: - Наука, 1961.
2. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы, - Алматы: Ғылым, 1984
3. Қасқабасов С. Жаназық, - Астана: Аударма. 2002.
4. Монгуш Кенин-Лопсан, Тыва хамнарның торулгалары. - Кызыл : Новости Тувы, 2002.
5. Сост.: Н.Т.Зарипов, вступ. ст. и коммент. Л.Г.Бараг и Н.Т.Зарипова, Башкирские народное творчество Т. 4. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1989.
6. Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков, Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. - Ленинград : Наука, 1979.